

ISSN 2181-922X

O'ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

AMALIY FILOLOGIYA MASALALARI

2024 Vol. 1 (5)

www.aphil.tsuull.uz

Bosh muharrir:

Saodat Muhamedova

Mas'ul kotib:

Elyor Xonnazarov

Tahrir kengashi

Aynur O'zjan (Turkiya), Baydemir Husayn (Turkiya), Alfiya Yusupova (Rossiya), Luiza Samsitova (Rossiya), Almaz Ulvi (Ozarbay-jon), Merveri Ismailova (Ozarbayjon), Abdulhay Sobirov, Shoiri Isayeva, Nargiza Musulmonova, Munira Shodmonova, Oqila Turaqulova, Iroda Azimova, Yekaterina Shirinova, Dilrabo Elova, Xurshida Kadirova, Jumana-zar O'rozov, Xasan Akramov, Ra'no Azizova, Azimjon Davronov.

Jurnal haqida ma'lumot

"O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari" seriyasi - Oliy attestatsiya komissiyasi ilmiy nashrlar ro'yxatidagi "O'zbekiston: til va madaniyat" akademik jurnalining ilovasi hisoblanib, unda professor-o'qituvchilar, doktorantlar, stajor-tadqiqotchilar, mustaqil izlanuvchilar, magistrantlarning amaliy tilshunoslik, amaliy adabiyotshunoslik, kompyuter lingvistikasi, o'zbek tilini davlat tili va xorijiy til sifatida o'qitish, nashirlik ishi kabi sohalarga oid tadqiqotlari nashr qilinadi.

Jurnal ilovasi bir yilda ikki marta chop etiladi.

O'zbek, rus va ingliz tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi.

Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

"O'zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya masalalari" seriyasi 2022-yildan chiqa boshlagan.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: aphil@tsuull.uz

Website: <http://www.aphil.tsuull.uz>

MUNDARIJA

AMALIY FILOLOGIYA

Mirvari İsmaylova

Azərbaycan, özbək və digər türk dillərinin tədrisində latın qrafikalı müasir türk əlifbalarının rolu 4

Elyor Xonnazarov

Grammatik shakllarda zamon ma'nosining ko'chishi 15

Ян Бай

Об исследовании фразеологизмов в китайском языке 27

Sayalı Cəfərova

Məxtumqulu Fəraqi Türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi 39

O'ZBEK TILINI O'QITISH MASALALARI

Dilafroz Xidoyatova

Maktab ta'limida o'zgaruvchan dunyoga tayyorgarlik..... 45

Екатерина Ширинова

Некоторые принципы и подходы преподавания узбекского языка в многоязычной и поликультурной среде..... 56

PSIXOLINGVISTIKA

Durdona Abdirayimova

Shaxs psixologiyasi va nutq munosabati tadqiqi 65

SOTSILOGIYA

Xasan Akramov, Raxmatilla Raximov

Begonalashuv va tanazzul sotsiologik muammo sifatida 72

QIYOSIY TILSHUNOSLIK

Şəkər Məmmədova

Azərbaycan və özbək dillərində sinonimlər 83

AMALIY LEKSIKOGRAFIYA

E'tibor Yaxshiyeva

Terminologiyada ekvonimiya hodisasi va ekvonimik munosabat masalasi 90

AMALIY FILOLOGIYA

**AZƏRBAYCAN, ÖZBƏK VƏ DİGƏR TÜRK
DİLLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ LATİN QRAFİKALI
MÜASİR TÜRK ƏLİFBALARININ ROLU**Mirvari İsmaylova¹**Xülasə**

Türk xalqlarının bəşər mədəniyyətinə bəxş etdikləri yazı mədəniyyətinin tarixi çox qədimdir. Azərbaycanda qədim tarixə malik əlifbanın mövcudluğu elmdə təsdiq olunmuşdur. Lakin ərəblər türk dünyasını fəth edərkən türkün qədim və tarixi milli əlifbası – yazı mədəniyyəti itirildi. Ərəb qrafikalı əlifba uzun əsrlər boyu türk xalqlarının dilinə, mədəniyyətinə xidmət etmişdir. Lakin ərəb əlifbasında türk dillərinin saiflərini əks etdirən xüsusi işarələrin olmaması, bir neçə səsin bir işarə ilə yazılması həmin əlifbanın türk dillərinin əlifbası kimi işlədilməsində həmişə çətinliklər yaratmışdır. Buna görə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi bir zərurətə çevrilmişdi. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin ilk təşəbbüskarlarından biri görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov olmuşdur. Sonralar ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə edən digər türk xalqları da əlifbanın dəyişdirilməsinin tərəfdarları olmuşlar. Yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra əlifbanın latın əsasına keçirilməsi barədə ideyalar daha böyük vüsət aldı. Hədəfdə türk xalqlarının ortaq türk əlifbasının yaradılması ideyası durur. Bunun üçün qəbul olunmuş ayrı-ayrı türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbasının təhlilinə ehtiyac var.

Açar sözlər: *türk yazı mədəniyyəti, latın qrafikalı türk əlifbaları, ortaq türk əlifbası.*

GİRİŞ

Türk xalqlarının bəşər mədəniyyətinə bəxş etdikləri töhfələrdən biri də yazı mədəniyyətidir və onun yaranma tarixi çox qədimdir. Azərbaycan ərazisində qədim tarixə malik əlifbanın mövcudluğu elmdə təsdiq olunmuş faktdır. Qədim Azərbaycan

¹ Mirvari İsmaylova – filologiya elmləri doktoru, professor ADPU, Türkoloji Mərkəz, Bakı, Azərbaycan.

E-poçt ünvanı: ismaylova.mirvari1960@gmail.com

Orcid: 0000-0002-2085-544X

Sitat gətirmək: İsmaylova, M. 2024. Azərbaycan, özbək və digər türk dillərinin tədrisində latın qrafikalı müasir türk əlifbalarının rolu. *Özbəkistan: dil və mədəniyyət. Təbiiqi filologiyanın problemləri*. 1(5): 4-14.

DOI:10.52773/tsuull.aphil.2024.1.5/FRJQ9194

əlifbası e.ə minilliklərdən eramızın I minilliyinin 8-9-cu əsrlərinə qədər, xüsusən ərəb işğalına qədər Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə, nəhayət, Avropada yayılmış, işlənmiş, öyrənilmişdir. Bu əlifbalarla çoxlu dastanlar, tanrıçılıq inamı ilə bağlı boyar, hekayələr, bayatılar, atalar sözləri, müdrik kəlamlar qeydə alınmışdır” (1; 2; 3, 14). Azərbaycan yazılı abidələrinə, Azərbaycan dili tarixinə dair araşdırma və tədqiqatlar göstərir ki, bu günə gəlib çatmış qədim yazılı abidələrimiz ərəb əlifbası əsaslıdır. Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası uzun əsrlər boyu Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqlarının dilinə, mədəniyyətinə xidmət etmişdir. Ərəb əlifbasında türk dillərinin saitlərini əks etdirən xüsusi işarələrin olmaması, bir neçə səsin bir işarə ilə yazılması həmin əlifbanın türk dillərinin əlifbası kimi işlədilməsində zaman-zaman müəyyən çətinliklər meydana çıxarmışdır. Bütün bu və digər nöqsanlı cəhətlər ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi zərurətini ortaya çıxarmışdı. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin ilk təşəbbüskarlarından biri görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundov olmuşdur. Onun əlifba islahatı ilə bağlı cəhdləri bu fikrin yayılmasında əsaslı rol oynamışdır. Sonralar əlifbanın dəyişdirilməsi meyli daha da güclənmiş, əlifbanın dəyişdirilməsinin tərəfdarları artmışdır. Türk xalqlarının tarixində 1901-ci ildən başlayaraq ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə təşəbbüslər olmuş, müəyyən mərhələlərdə hətta buna nail də olunmuşdur.

ƏSAS HISSƏSİ

1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda müstəqillik hərəkəti gücləndi. Latin əsaslı yeni əlifbanın qəbul edilməsi prosesində əsas mübahisələr Azərbaycan dilinə məxsus spesifik hərflərə uyğun işarələrin qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Müzakirə prosesində üzə çıxan mübahisəli məsələləri daha yaxşı qiymətləndirmək məqsədi ilə ilk növbədə ideal əlifba məsələsini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Dünyada müxtəlif fonetik əlifbaların yarandığı dövrdən onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmış, bu və ya digər əlifbanın qüsurlu və müsbət cəhətləri aydınlaşdırılmışdır. Bir sıra xalqlar əlifbalarında qüsurlu cəhətlərin çox olmasına baxmayaraq, ilk əlifbanı dəyişməyə cəhd göstərməmişlər. Əlifbaların dəyişdirilməsi prosesini izləyərkən, daha çox dillərin latın əsaslı qrafikaya keçməsi ilə üzləşirik.

Əlifbanın kamilliyini yerinə yetirən funksiyalar:

1) bir tərəfdən nitqi dildəki səslər əsasında canlandırmaqdan ibarətdirsə,

2) digər tərəfdən nitqi yazıya köçürməkdir.

Bu iki funksiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bəzən onların arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək belə çətinidir.

İdeal əlifbanın meyarları məşhur dilçi Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, əlifbanın ideal olması üçün bir sıra tələblərin ödənilməsinin vacib olduğunu qeyd edərək yazmışdır: «1) dildəki hər səs xüsusi və müstəqil işarə-hərflə ifadə olunmalıdır; 2) eyni bir işarə bütün hallarda yalnız bir səsi bildirməlidir; 3) eyni səs bütün məqamlarda mütləq eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır; 4) yazıda bu və ya digər səsin tələffüzünü bildirməyən heç bir artıq işarə olmamalıdır; 5) bütün səslər yazıda ifadə olunmalıdır; 6) səslərin fərqli variantları, oxşar olmayan modifikasiyalarını bir-birindən tamamilə fərqli işarələrlə göstərmək lazımdır; 7) dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız mövcud səslərin yazıda ifadəsinə say göstərilməlidir» (4,12).

Ümumiyyətlə, dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal əlifba hesab olunur.

A.Qurbanov müasir əlifbanın dörd tələbə cavab verməli olduğunu qeyd edir: 1) fonetik tələb; dildə nə qədər səs varsa, əlifbada o qədər hərf olmalıdır; 2) qrafik və poliqrafik tələb; bu tələbə görə hərflərin yazılışı sadə olmalı, artıq xətlərə, diakritik işarələrə, bir səsin bir neçə hərfin kombinasiyası ilə (liqatur hərf) ifadə olunmasına yol verilməməlidir; 3) estetik və kalliqrafik tələb; əlifbanın hərfləri zahiri cəhətdən gözəl olmalı, yazı cazibədar görünməlidir; 4) pedaqoji psixoloji tələb; əlifbadakı hərflərin yazılışı və oxunuşu sadə olmalı, hərflər bir-birindən asanlıqla seçilməlidir (5, 714-715).

İdeal əlifba meyarlarına görə yazının texniki vasitələrlə realizasiyası ilə yanaşı əllə icrası da, yəni onun yerinə yetirilmə sürəti və müxtəlif fonemləri ifadə edən qrafemləri bir-birindən fərqləndirmə dərəcəsi nəzərə alınmalıdır. İkinci amil oxşar yazılışlı hərflərin əlyazmada qarışıq salınması, onların oxunuşunun çətinliyidir. Məsələn, kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasında (Ш) və (І) fonemlərini ifadə edən qrafemlərin kiçik hərf variantları bir-birinə oxşar idi. Yazıda bu hərflərin ardıcıl işlənməsi oxunuş üçün çətinlik törədir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə yazıda orfoqrafik norma kimi qəbul olunmasa da, əlavə diakritik işarələrdən istifadə olunurdu. Məsələn, шш, шшман, шшшртмэк, тэнтимэк, тэтик, тэпинмэк və s.

Əlyazmanın yerinə yetirilmə sürətinə təsir göstərən iki amili qeyd etmək lazım gəlir:

1) əlifbada istifadə olunan diakritik işarələr;

2) hərflərin çoxelementliliyi.

Əlifbaların kamillik, yaxud ideallıq dərəcəsini konkret qiymətləndirmə meyarı yoxdur. Yuxarıdakı prinsiplər əsasında müxtəlif əlifbaların bir-biri ilə müqayisəsi zəminində hansı əlifbanın daha kamil olmasını qeyd etmək olar.

Məsələn, türk dilində sözlərin birinci hecasında və təkhecalı sözlərdə **e** hərfi **ə** kimi oxunur. Lakin türk əlifbasında **ə** saitini bildirən ayrıca hərflər yoxdur. Rus dilində həm **a**, həm də **o** saitini bildirən hərflər olduğu halda bir sıra sözlərdə **o** yazılsa da, **a** oxunur. Rus dilindəki **ğ** və **ё** qrafemləri ayrıca fonemi bildirmir, özlərindən əvvəlki fonemin tələffüzünə təsir göstərir. İngilis dilində liqatur hərflər çoxdur, məsələn, **ture** liqaturu **ç**, **sion** və **tion** isə **ş** fonemini bildirir. Bütün bunlar həmin əlifbaların qüsurlu cəhətləridir.

Klassik latın əlifbasında 23 qrafem olmuşdur. Sonralar əlifbaya **V** və **C** qrafemləri əlavə edilmişdir. Latın əlifbasının 25 hərfindən yalnız beşində diakritik işarədən istifadə olunmuşdur: **i**, **j** hərflərində diakritik işarə funksiyasını hərfin üstündə qoyulan «**ˆ**» yerinə yetirir. Bu iki qrafemin baş hərflər variantlarında nöqtə yoxdur: **J**, **I**. Latın qrafikalı iki Azərbaycan əlifbası arasında qrafem fərqləri müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirmək olar.

Azərbaycan dilində 32 fonem vardır. Bu cəhət əlifbada da 32 qrafemin olmasını tələb edir. Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövrlərində bu dilin fonemlər sistemində sağır **nun** (işarəsi **N₁, n₁; N₂, n₂**) səsi də olmuşdur. Bu səs müasir Azərbaycan dilində (**nq**) birləşməsinə uyğun gəlir. İngilis dilində də belə bir səs vardır (5). Qədim yazılı abidəmiz - «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanlarının dilində sağır **nun** fonemi işləkdir. 1929-cü ildə qəbul olunmuş latın qrafikalı əlifbaya sağır **nun** fonemini ifadə edəcək qrafem daxil edilmişdi. Lakin müasir Azərbaycan dilində bu fonemin işlənməməsi həmin fonemə uyğun işarənin dildən çıxarılmasına imkan vermişdir.

Kiril əsaslı Azərbaycan əlifbasına hərflər səcisiyyəsi daşımayan, səsin uzun tələffüzünü bildirən bir diakritik işarə (**ˊ**) – apostrof daxil edilmişdi. Azərbaycan dilinin lüğət fondundakı ərəb mənşəli bir sıra sözlərdə (**Ə**, **E**, **Ö**) foneminin düzgün tələffüz edilməsi məqsədi ilə əlifbaya daxil edilmiş bu işarə yazı prosesində müəyyən çətinliklərə səbəb olurdu. İşarənin işlədilməsi yazı sürətinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir, sözlərdəki hərflərin bir-biri ilə birləşməsinə mane olurdu. Bu isə bir sözün iki hissəyə parçalanmasını, qələmin yazıdan üç dəfə ayrılmasını tələb edirdi. Tərkibində uzun **Ə**, **E**, **Ö** saitlərinin işləndiyi ərəb mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki

sayı azdır. Eyni zamanda belə sözlərin dildə işlənmə tezlikləri də yüksək deyildir (6, 252; 8, 67).

Apostrofün Azərbaycan əlifbasından çıxarılması hələ kiril əlifbasının işlədildiyi dövrdə dəfələrlə müzakirə obyektı olmuşdur. Latın qrafikalı yeni əlifbanın layihəsinin müzakirəsi zamanı da apostrof ətrafında elmi mübahisələr getmiş, apostrof yeni Azərbaycan əlifbasının işarələr sisteminə salınmamışdır.

Azərbaycan, eləcə də özbək və digər türk dillərinin əlifbasına daxil olmayan işarənin işlədilməsi dilin orfoqrafiya normalarına uyğun deyildir. İşarənin orta məktəbdə tədris prosesində istifadəsi bu və ya digər dərəcədə özünü doğrultsa da, ümumən qüsurlu cəhətdir. Tədris prosesində tərkibində uzun Ə, E, Ö saitlərinin olduğu sözlərin istisna hallar kimi öyrədilməsi məqsəduyğundur. Müxtəlif dillərdə belə istisna hallar dilin öyrədilməsi prosesində nəzərə alınır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, qeyd olunan iki səs ətrafında gedən mübahisələr nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində 32 fonemin olması faktı tam təsdiqlənir.

Dilin yeni əlifbasında da 32 fonemə uyğun gələn 32 qrafem vardır. Deməli, əlifbanın kamilliyinin birinci kriteriyası yeni əlifbamız üçün ödənilir.

Əlifbanın kamilliyinin əsasında duran ikinci prinsip bir qrafemin müxtəlif şəkildə oxunmasının, yəni onun qarşılığının iki müxtəlif səs olmasının aradan qaldırılmasıdır. Müxtəlif əlifbalar üçün bu meyar pozulur. Məsələn, ingilis dilində C hərfi sözdəki yerindən və özündən əvvəlki saiddən asılı olaraq (S) və (K) fonemlərinin qarşılığı kimi çıxış edə bilər. Rus əlifbasındakı o saiti bir sıra sözlərdə (a) foneminin qarşılığı olur, digər hallarda bu hərflər (o) fonemini ifadə edir.

Yeni Azərbaycan əlifbasında göstərilən cəhət yalnız K qrafeminə aiddir. Bu qrafem rus dilindən alınmış sözlərdə (K) tələffüz olunur. Lakin bu hal qeyd olunmuş meyarın pozulması deyildir. Boduen de Kurtenenin irəli sürdüyü yeddinci prinsipə görə dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız dilin öz səslərin yazıda ifadəsinə səy göstərilməlidir.

Əlifbanın kamilliyini müəyyən edən üçüncü prinsip ikinci prinsipin xüsusi halıdır. Eyni səs bütün hallarda eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır. Əgər bir qrafem yalnız bir səsə uyğun gəlirsə, onda eyni səsə də bir qrafem uyğun gəlmiş olur.

Dördüncü kriteriya yazıda səsin tələffüzünü bildirməyən əlavə işarələrin olmamasıdır. Rus dilində ğ və j işarələri belə funksiyada

çıxış edir. Kiril əlifbasına daxil edilmiş apostrof da adekvat rolunu oynamışdır. Yeni Azərbaycan əlifbasında isə belə əlavə işarə yoxdur.

Beşinci, altıncı və yeddinci meyarlar da Azərbaycan əlifbası üçün ödənilir.

Aparılmış təhlildən aydın olur ki, Boduen de Kurtenenin ideal əlifba üçün təklif etdiyi yeddi prinsipin yeddisi də latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında nəzərə alınmışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, fonem-qrafem uyğunluğu prizmasından yanaşıldıqda yeni əlifba idealdır.

Əlifba yazı ilə bağlı bir sıra digər tələblərə də cavab verməlidir. Bu tələblər əsasən diakritik işarələrlə bağlıdır. Yeni latının qəbul edilmiş ilk variantında (Ə) fonemini ifadə edəcək hərf Ä olmuşdur. Bu qrafem latın A hərfinə iki diakritik işarənin əlavə olunması ilə düzəldilmişdir. Üzərində iki nöqtənin işlədilməsi nəzərdə tutulmuş üç hərf (Ä, Ö, Ü) əlifbaya daxil edilməsi, əlbəttə, izafi səciyyə daşıyırdı. Çünki bu qrafemlərin həm baş, həm də kiçik hərflərinin nöqtələrlə işlədilməsi lazım gəlirdi. Nöqtənin iki olması isə, əslində hərfə eyni şəkildə olan iki diakritik işarənin əlavə edilməsi demək idi. Bu isə ciddi mübahisələrə səbəb olurdu.

Azərbaycan dilinin latın və kiril əlifbalarının müqayisəsi latın qrafemlərinin dörd qrupunu fərqləndirməyə imkan verir:

1) həm qrafem konfigurasiyasına, həm də fonem qarşılığına görə üst-üstə düşən hərflər: Aa, D, Ee, Xx, Kk, M, Oo, Əə;

2) konfigurasiyaca üst-üstə düşən, səs mənasına görə fərqlənən hərflər: Bb, Cc, Yy, Pp, C, Uu, Hh, T, g, m, n, r;

3) konfigurasiyaca əsas elementləri üst-üstə düşən, səs mənasına görə fərqlənən hərflər Q, ğ, Çç, Öö, Üü, F;

4) yalnız latın əlifbasına xas qrafemlər. –t, f, l, L, I, i, d, b, v, N.

Diakritik işarə (diacritical sign)- hərfin yanında həmin hərfin başqa cür oxunması məqsədilə istifadə olunan işarədir. Diakritik işarə hərfə birləşdirilə və ya ondan ayrı verilə bilər. Diakritik işarənin hərfin yanında ona birləşmədən ayrıca işlənən formaları da çoxdur. Belə işarələrin hərfin üzərində qoyulması daha geniş yayılmışdır: þ, Ö, È, j, ü, i, ê, Ĭ, Ÿ və s. Əlifbalarda istifadə olunan əsas diakritik işarələr aşağıdakılardır: -, .., V, \

Latın əlifbasının sırf özünəməxsus diakritik işarəli hərflərini nəzərdən keçirək. Böyük Q (ku) hərfi O hərfinə diakritik işarə artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Diakritik işarə hərfin alt hissəsində istifadə olunur və onunla birləşir. Q hərfinin kiçik hərf variantında diakritik işarə yoxdur: q.

Latın əlifbasındakı diakritik işarəli digər iki hərf t və F

hərfləridir. Hər iki hərfdə diakritik işarə hərfi kəsən düz xətt parçasıdır. Bu işarə kiçik t və böyük F hərflərində də işlənir.

Nəhayət, diakritik işarə latında işlənən kiçik i və kiçik ç hərflərində işlənir. Bu hərflərin kiçik variantları nöqtə işarəsi ilə fərqləndirilir. Əslində, hər iki hərfin latında nöqtəsiz işlənən variantları yoxdur. Beləliklə, latın əlifbasında baş və ya kiçik hərf olmasından asılı olmayaraq cəmi beş hərfdə diakritik işarə vardır. Həmin diakritik işarələr bunlardır: /./, /-/, / V /.

Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında diakritik işarəli 16 hərf vardır: Ç, ç, İ, i, j, t, F, Q, Ö, ö, Ü, ü, Ş, ş, Ğ, ğ. Bu hərflərdən səkkizi baş hərf - **Ç, İ, F, Q, Ö, Ü, Ş, Ğ**, səkkizi də kiçik hərfdir: - **ç, i, j, t, ö, ü, ş, ğ**. Əlifbanın 64 işarəsinin 25 faizi diakritik işarəlidir. Bu da hər dörd hərfdən birinin diakritik işarəli olmasını göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Öö və Üü hərflərinin üzərində qoyulan iki nöqtə yazı prosesində iki əməliyyatı özündə birləşdirir. Sait fonemlər işləkliyə görə samitlərdən daha məhsuldardır. Təbii ki, əlifbanın doqquz sait fonemindən üçünün diakritik işarəli (özü də iki nöqtə tipli) olması əlifbanın qüsurlu cəhətidir. Beləliklə, aydın olur ki, fonem-qrafem uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən ideal olan Azərbaycan əlifbası, diakritik işarələrin çoxluğuna görə yazı üçün ideallıqdan uzaqdır.

Özbək dili müasir türk dilləri arasında Türk və Azərbaycan dilindən sonra ən çox danışılan üçüncü dildir. Bu gün özbək əlifbasında 35 hərfdən istifadə olunur. Əlifbaya 1995-ci ildə edilən dəyişiklik bu əlifbanı ortaq türk əlifbasından həm uzaqlaşdırmış, həm də əlifbanın istifadə edilməsində çətinlik yaratmışdır. İngilis-latın əlifbası əsas götürülürək hazırlanan 1995-ci il özbək-latın əlifbasında ortaq türk əlifbasında və türk-latın əlifbalarının heç birində olmayan işarələr mövcuddur. Bugünkü özbək əlifbası öz spesifik xüsusiyyətləri ilə digər türk dillərindən seçilir. Özbək dilində 1 fonemi yoxdur. Hətta tərkibində 1 fonemi olan alınma sözlərdə də bu fonem i fonemi ilə əvəz olunur. Özbək dilində işlənən ayrı-ayrı saitlər də fərdi xüsusiyyətlərə malikdir. Buna nümunə olaraq i fonemini qeyd edə bilərik. i fonemi oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə, bir növ, i ilə ı, e fonemləri arasında ortaq bir mövqe tutur: oldı (aldı) və s. ı saiti o, ö kimi, o saiti isə həm o, həm də dodaqlanan ă kimi müşahidə olunur: ı̇z (öz), vodi (dərə), ota (ata) və s. 1 Rus dilindən qəbul edilən e (ye), ë (yo), ю (yu) və я (ya) vahid fonem kimi deyil, fonem birləşməsi kimi işlədilir ki, bu da özbək dilində bir çox çətinliklər yaratmışdır. Özbək dilində istifadə edilən bütün saitlər (ă istisna olmaqla) digər türk dilləri ilə, demək olar ki, eynidir. Yalnız ă saiti özbək dilini

digər türk dillərindən ayıran səciyyəvi bir saıtdır, qalın, açıq və dodaqlanmayan a-dır. o səsinə yaxın şəkildə tələffüz edilir. İstər türk mənşəli, istərsə də alınma sözlərdəki uzun a-lar bu dodaqlanmayan şəkli ilə istifadə edilir. Özbək dilində 25 samit fonem vardır. Onların yazıdakı işarəsi isə 23-dür (j və dj (c) fonemləri j, nq (sağur nun) isə n+q birləşməsi ilə verilir). Sağur nunun qoşa qrafemlə verilməsi isə özünü doğrultmur. Özbək dilində sağur nun (nq) samiti geniş işlənir. Kiril əlifbasındakı sıralamaya görə bu samitlər aşağıdakılardır: b, v, g, d, c, j, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, t, s, ç, ş, q, ğ, h. nq samiti üçün ayrı bir işarə yoxdur. Ts (ц) hərfi isə rus mənşəli sözlərdə müşahidə edilir: tsirk (sirk), militsiya (polis). Kiril əlifbasında y səsi beş ayrı işarə ilə qeyd olunur: – müstəqil y (й), – sözün əvvəlində e ilə birlikdə e=ye, – sözün başında â ilə birlikdə я=yâ, – Sözün əvvəlində â ilə birlikdə ë=yâ, – Sözün əvvəlində u, ü ilə birlikdə ю=yu, yü. Beləliklə, 23 samit kiril əlifbasında 27 işarə ilə göstərilməkdədir. Özbəkistan postsovet məkanında latın əlifbasına keçən ilk dövlətlərdən olsa da, 1995-ci ildə 31 hərfli əlifbaya dəyişikliklər edilmiş və bununla da özbək əlifbası ortağ türk latın əlifbasından uzaqlaşdırılmışdır. Özbək dilinin səs quruluşuna yad olan işarələrin əlavə olunması, ı, ü saıtlərini əks etdirən hərflərin olmaması, h, x, k, q, n samitlərinin ikivariantlığı əlifbanı qeyri-praktik etmişdir. Özbək dilində, əsasən, ərəb, latın və kiril əlifbalarından istifadə olunmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra başlayan latınlaşma hərəkatına özbəklər də qoşulmuşlar. Qurultaydan 6 il sonra özbək-latın əlifbası rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. 10 il istifadə edilən latın əlifbasının yerini Stalin dövründə kiril əlifbası əvəz etmişdir. Özbəkistan müstəqillik əldə etdikdən sonra özbəklər yenidən latın əlifbasına keçmişlər. 1993-cü ildə rəsmiləşən latın əlifbası 1995-ci ildə yenidən dəyişiklik olunmaqla qəbul edilmişdir.

NƏTİCƏ

Dil və əlifba islahatının həyata keçirildiyi Türkiyədə müəyyən hərflərin əlifbadan çıxarılması həmin hərflərin ifadə etdiyi səslərin fonem funksiyalarının itirilməsinə və unudulmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə ərəb əlifbasının tətbiq olunduğu zamanlarda dildə istifadə edilən fonemlərin əlifbada olmaması xüsusən onun samit hərflərində tələffüz normalarında da fərqliliklər yaratmışdır. Türkiyədə təqribən 75 il davam edən əlifba islahatı prosesinin sonunda 1928-ci ildə latın hərflərinə əsaslanan türk əlifbası qəbul edilir. Qanuna görə, iki ay sonra, yəni 1929-cu ilin əvvəllərindən etibarən dövlət vasitəsilə yerinə yetiriləcək bütün yazışmalarda, mətbuatda və digər sahələrdə

yeni türk əlifbasından istifadəyə, bundan sonra isə məktəblərdə və digər təhsil sahələrində də yeni əlifba ilə tədrisə başlanılır.

Qazaxıstanda da əlifba islahatının həyata keçirilməsində mühüm addımlar atılır. Qəbul edilən yeni qazax əlifbasına baxdıqda görə bilərik ki, bu əlifbadakı fərqli işarələrin əlifbada olması gələcəkdə həmin dilin əlifbası üçün uğurlu hesab olunmur.

Türkmən dili əlifba islahatlarının aktiv şəkildə həyata keçirildiyi dillərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. 70 ilə yaxın bir zaman ərzində dörd əlifba dəyişdirən türkmənlərin yeni əlifbaları, bir çox qüsurların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu qüsurlar türkmən-latin əlifbasını türk-latin əlifbalarından uzaqlaşdırmış və əlifba birliyi ilə ortaqlıq əlaqələrinin pozulmasına yol açmışdır. Türkmən-latin əlifbasında yerinə yetiriləcək bir neçə dəyişiklik bu qüsurları aradan qaldıracaq və türk əlifbaları arasında ortaqlıq təmin ediləcəkdir.

Qırğızıstanda dəfələrlə əlifba islahatları keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də qırğız dilinin latin əlifbasına keçid məsələsi iqtisadi çətinliklərlə əlaqədar bir layihə olaraq qalır.

Türk dünyası üçün ortaq əlifba və ortaq ünsiyyət dilinin tətbiqi zamanı Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində istifadə olunan əlifbaların əsas rol oynayacağı proqnozlaşdırılır. Bu zaman digər türk dillərinə yanaşmalar da düzgün müəyyən olunmalı, dillərin əsas spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Türk dillərinin ortaq ünsiyyət vasitəsinin və ortaq əlifbanın qəbul edilməsi türk dillərinin tarixi yaxınlığının müasir dövrdə sürətlənməsinə səbəb olacaq. Ortaq türkcə (ünsiyyət dili) yalnız bir dilin inkişafını təmin etməklə türk dillərinin gələcəyini şübhə altına almamalı, əksinə, artıq az işlək olan türk dilləri də nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması və türk xalqlarının mənşə (tarixi formalaşma) prinsipinə əsasən integrasiyası ilə bağlı qərarlar hökumətlər səviyyəsində qəbul edildiyi halda, bu cür dəstəyin göstərilməsi labüd və gözləniləndir. Ortaq ünsiyyət dilinin formalaşdırılması müasir türk dünyasının aktual tələbidir.

Ədəbiyyat

Axundov A. 2003. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. Bakı, Gənclik.

Dəmirçizadə Ə. 1972. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif.

Щербак А.М. 1971. О рунической письменности в юго-восточной Европе //СТ., №4.

Бодуен де Куртене. 1871. Несколько слов по поводу. «Общеславянской азбуке». СПб.

Qurbanov A. 2004. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, Nurlan.

İsmayilova M. 2016. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. I cild, Bakı.

Zeynalov F. R. 1981. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, s. 258.

Axundov A. 1973. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı.

ROLE OF MODERN TURKISH ALPHABETS WITH LATIN SCRIPT IN TEACHING AZERBAIJANI, UZBEK AND OTHER TURKIC LANGUAGES

Mirvari İsmayilova¹

Abstract

History of writing culture, which presented by Turkic people to human culture is very ancient. Existence of an alphabet with ancient history in Azerbaijan confirmed by science. But, when the Arabs conquered the Turkic world, ancient and historical national alphabet of Turks - the writing culture was lost. Alphabet with Arabic graphic served to the language and culture of Turkic peoples over the centuries. But, absence of special signs reflecting the vowels of Turkish languages in Arabic alphabet, writing several sounds with one sign in using as Turkic languages alphabet, always created difficulties. Therefore, changing the Arabic alphabet had become a necessity. One of the first initiators of changing Arabic alphabet was Azerbaijani thinker M.F.Akhundov. Later, other Turkic peoples, who was used Arabic alphabet, were supporters of changing the alphabet. After restoration of independence, again, ideas about changing the conversion of alphabet to Latin, widely increased. The main goal was idea of creating the common Turkish alphabet for the Turkic peoples. Because of this, analyzing of the Latin alphabet, which had been adopted individual Turkic peoples was need.

Key words: Turkish writing, Turkish alphabets with Latin alphabet, common Turkish alphabet.

Reference

Axundov A. 2003. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. Bakı, Gənclik.

Dəmirçizadə Ə. 1972. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif.

¹ Mirvari İsmayilova – doctor of philological sciences, professor Azerbaijan State Pedagogical University, Bakı, Azerbaijan

E-mail: ismayilova.mirvari1960@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2085-544X

For reference: İsmayilova, M. 2024. Role of modern turkish alphabets with latin script in teaching azerbaijani, uzbek and other turkic languages. *Uzbekistan: language and culture. Issues of applied philology*. 1(5): 4-14.

DOI:10.52773/tsuull.aphil.2024.1.5/FRJQ9194

- Sherbak A.M.* 1971. O runicheskoy pismennosti v yugo-vostochnoy Yevrope //ST., №4.
- Boduen de Kurtene.* 1871. Neskolko slov po povodu. «Obsheslavyanskoy azbuke». SPB.
- Qurbanov A.* 2004. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, Nurlan.
- İsmayılova M.* 2016. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. I cild, Bakı.
- Zeynalov F. R.* 1981. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, s. 258.
- Axundov A.* 1973. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı.

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot
va axborot agentligi tomonidan № 0936 raqam bilan ro'yxatdan o'tgan.
Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc)
dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan ro'yxatga
kiritilgan (30.10.2021. № 308/6).

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos
Hojib ko'chasi 103-uy.
Telefonlar: +99871 281-45-11, +99871 281-41-93.
Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz
E-mail: uzlangcult@gmail.com

Bosishga 27.02.2024-yilda ruxsat etildi.
Bichimi 70x100 1/16, Ofset bosma. "Cambria" garniturasida.
Nashr b.t. 7.

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali tahririyatida
tayyorlandi va sahifalandi.
"YASHNOBOD NASHR" bosmaxonasida chop etildi.
Adadi 300 nusxa. Buyurtma №3.
Bosmaxona manzili: Toshkent shahar Yashnobod tumani,
58-a harbiy shaharcha.